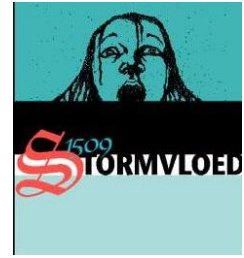

”Stormvloed 1509”

Geschiedenis van de Dollard

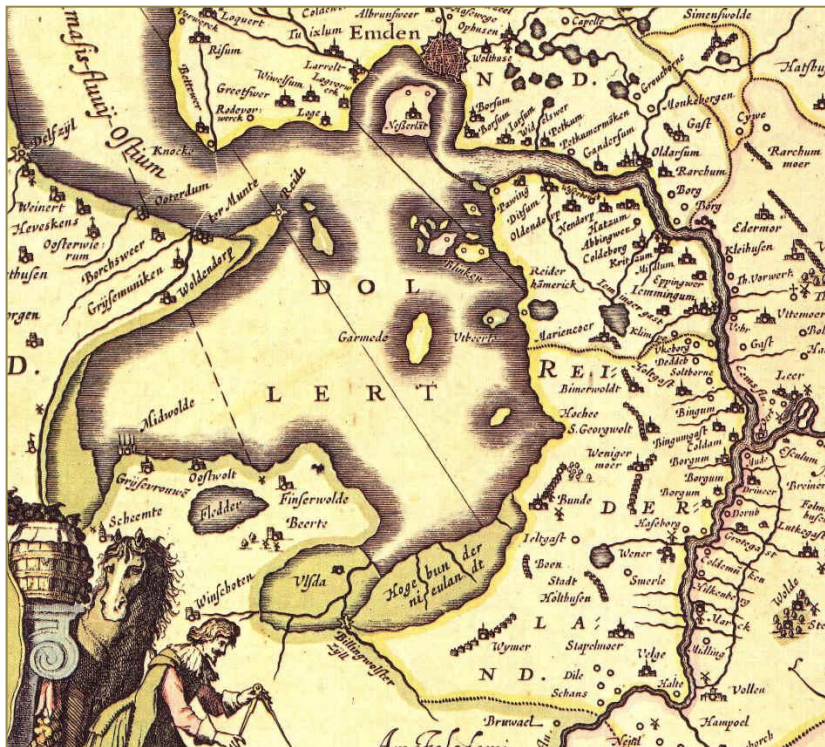
Op 19 september 2009 organiseerde de Stichting Verdrongen Geschiedenis in de aula van het Ubbo Emmius Gymnasium te Leer (Ostfriesland) een symposium over de geschiedenis van de Dollard.

De aanleiding tot het organiseren van dit symposium was het feit dat 500 jaar eerder de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 de dijken van de rivier de Eems deed doorbreken, waardoor meer dan dertig dorpen en woonsteden ten onder gingen en de Dollard zijn grootste omvang ooit kreeg.

Artikel:

De middeleeuwse kerk van de Veenontginningsnederzetting Midwolda

Auteur: Drs. Jan Molema

De middeleeuwse kerk van de veenontginningsnederzetting Midwolda

Jan Molema

In 1951 werd door H. Halbertsma¹ in Midwolda onderzoek verricht op de plek die bekend staat als 'Ol Kerke'. Deze archeoloog was geïnteresseerd in de middeleeuwse veenontginningen van het Oldambt en Reiderland, en met name in de bakstenen gebouwen aldaar. Zijn onderzoek had soms een wat vluchtig karakter. Dit gold ook voor het onderzoek aan de Kerkelaan te Midwolda. Middels enkele sleuven werd het terrein onderzocht waarop tot aan het begin van de 18de eeuw een indrukwekkende kerk had gestaan. Op basis van de archeologische resten in die sleuven aangetroffen, reconstrueerde Halbertsma de plattegrond van de kerk. Deze reconstructie was dermate afwijkend van wat op basis van oude afbeeldingen van de kerk verwacht zou mogen worden, dat in 1994 een hernieuwd archeologisch onderzoek door de auteur werd uitgevoerd. Doel van dit onderzoek was de plattegrond van de kerk vrij te leggen, de gedaante en de ouderdom van de kerk te bepalen en de betekenis van kerk en kerkhof voor de regio te analyseren. Het onderzoek kon worden verricht dankzij de medewerking van de Nederlands-Hervormde gemeente van Midwolda, als eigenaar van het terrein, en financiering door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het onderzoek werd gefaciliteerd door het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen (nu: Groninger Instituut voor Archeologie).

Veenontginning

Het dorp Midwolda werd in de middeleeuwen gesticht als veenontginningsnederzetting. De nederzetting lag centraal in het veengebied van het Oldambt. Het veengebied werd aangeduid als wold (Wold-Oldambt). De naam 'wold' wijst op begroeiing van het veen met bos. Het ontstaan van 'wold'-toponiemen in de middeleeuwen wordt verklaard door de aanwezigheid van moerasbos op de flanken van valleien, zoals op het Drents Plateau het geval moet zijn geweest² en, in Hollandse veengebieden, door de aanwezigheid van broekboszones langs riviertjes³. Deze laatste verklaring is vermoedelijk wel op een deel van de 'wold'-toponiemen (en 'broek'-toponiemen) in het Oldambt en het aangrenzende Reiderland van toepassing, maar voor het grootse deel van het woldgebied is toch de theorie van Heidinga het meest bevredigend⁴. Hij veronderstelt dat

in de 10^e eeuw de veengebieden te lijden hadden van droogte. Door verdroging van de toplaag van het veen maakte veenmos plaats voor wollegras en heide en vervolgens struikgewas en bomen: het wold. Door verdroging was het woldgebied goed voor de mens toegankelijk en voor agrarisch gebruik geschikt te maken. Heidinga betoogt dat kunstmatige ontwatering pas later noodzakelijk werd toen het klimaat weer wat natter werd.

De omvang van veenontginningen voor de 10^e eeuw was nog bescheiden. Van de 11^e tot en met de 13^e eeuw nam de schaal der ontginningen sterk toe. De grootschalige ontginning van het Wold-Oldambt en het woldgebied van het Reiderland moet op basis van de dateringen van kerken en stenen huizen vooral in de tweede helft van de 12^e en in de 13^e eeuw hebben plaatsgehad. Uitputting van venen elders kan deze ontginning hebben gestimuleerd, maar bo-

venal moet de opkomst van steden en de daarmee gepaard gaande vraag naar voedsel tot ontginning van de woeste venen hebben geleid.

De ontginningen van de veengebieden van het Oldambt en het Reiderland vonden zowel vanuit het noordelijk kleigebied als het zuidelijke zandgebied plaats. Wierden als Heveskes, Weiwerd, Farmsum en Opwierde hadden grondbezit dat zich in de vorm van langgerekte stroken ver zuidelijk uitstrekte tot aan de rand van het wold. Op deze grens van klei en veen ontstonden satellietnederzettingen als Meedhuizen, Schaapbulten, Wilderhof, Ideweer, Wagenborgen en Tjuchem. Een deel van deze toponiemen wijst op gebruik van dit gebied als weidegrond. Het voorkomen van onregelmatige blokverkaveling, een 9^e eeuwse muntschat uit Wagenborgen ⁵ en met schelpgruis verschaalde kogelpotkeramiek uit Wilderhof wijzen er op dat dit gebied voor de 12^e eeuw in gebruik moet zijn genomen.

De oudste schriftelijke vermeldingen van veenontginningsnederzettingen in de provincie Groningen vinden we in pachtregisters van kloosters, met name Fulda en Werden. In de regio Duurswold mogen we op basis van deze registers veenontginning in de 10^e eeuw aannemen⁶. De toponiem 'Hredi in uualda', te vertalen als Rei-

Afb. 1- Luchtopname van een locatie nabij Midwolda, pal langs de A7, waarop de funderingsspooren van middeleeuwse huizen zich duidelijk aftekenen (bron: Bing maps).

derwold, wordt in de 11^e eeuw genoemd. Deze nu verdwenen veennederzetting moet nabij de huidige Punt van Reide hebben gelegen. Ook de wierde Termunten, aan de monding van de rivier de Ae die vanuit de venen bij Wildervank het gehele westelijke wold-gebied doorsneed, en de wierde met de veelzeggende toponiem Woldendorp (oorspronkelijk Waldmonathorp, Waldemandorpe), moeten een rol in de ontginningen hebben gespeeld.

Het ontginningsproces vanuit het zuidelijke zandgebied, Westerwolde, is op dit moment nog onduidelijk. Waarschijnlijk heeft het klooster Corvey, met kerkelijk bezit in Westerwolde en Winschoten, hierin een rol gespeeld. Recent onderzoek in het centrum van Winschoten toonde aan dat daar reeds in de 12^e eeuw geconcentreerde bewoning aanwezig was⁷. Winschoten is naar mijn opvatting de oudste en belangrijkste kern in het zuidelijke Reiderland, waarschijnlijk met een vroege aanzet tot verstedelijking en daardoor medebepalend voor de ontginning van het zuidelijke woldgebied. De aanwezigheid van zilversmeden is een aanwijzing voor het economisch belang van het middeleeuwse Winschoten⁸

Bij het vestigen van een nederzetting ging de voorkeur uit naar plekken in het veen waar de pleistocene ondergrond dicht aan het oppervlak kwam. Dit blijkt uit de situering van middeleeuwse vindplaatsen in het woldgebied. Het meest duidelijke voorbeeld is de destijds door veen overgroeide pleistocene rug, van Scheemda tot Oostwold, ten noorden van de hogere pleistocene rug waarop de huidige dorpen liggen. Langs en op de eerstgenoemde rug zijn veel middeleeuwse nederzettingssporen gevonden, zoals het oude Scheemder kerkhof, een tiental steenhuisen (late 13^e en 14^e eeuw) en het terrein 'Ol Kerke' te Midwolda (Afb. 1) Voor de veennederzettingen

in Ostfriesland geldt dezelfde conclusie. Hier is Marienchor een duidelijk voorbeeld van een veennederzetting die sterk gerelateerd is aan de pleisto-cene ondergrond⁹.

De pleistocene ondergrond was zo bepalend voor de keuze van een vestigingsplaats dat een nederzetting uit meerdere delen (buurschappen) kon bestaan, al naar gelang het verloop van het reliëf in de ondergrond. Winschoten is daarvan een duidelijk voorbeeld. Gaandeweg de ontginning van het wold ontstonden ook satellietnederzettingen die een minder duidelijke relatie met de vaste ondergrond vertonen. Juist deze nederzettingen waren al vroeg kwetsbaar voor wateroverlast en overstromingen.

De woldnederzettingen die in de 12^e en 13^e eeuw ontstonden, vertonen in hun si-

tuering geen directe relatie met een rivier. Het is daarom niet waarschijnlijk dat in het Wold-Oldambt en woldgebied van het Reiderland de vroegste nederzettingen aan of in de directe nabijheid van stroompjes en rivieren (op oeverwallen) hebben gelegen¹⁰. Voor de inrichting van het woldgebied was een goede afwatering natuurlijk van het grootste belang, maar primair waren de pleistocene opduikingen bepalend. Rondom Winschoten zien we de kavels duidelijk gericht op de hoge keileemopduiking waarop de kern van Winschoten ligt en op de langgerekte rug van het Winschoter Zuiderveen. De riviertjes Tjamme en Pekel A spelen voor de kavelrichtingen nauwelijks een rol (Afb. 2)

Kavels in gebieden met opstreckende verkaveling staan veelal loodrecht op een

Afb. 2- Waiervormig middeleeuws verkavelingspatroon rond Winschoten. Topografische kaart 1902/1906, blad nr. 118 Winschoten. Dit verkavelingspatroon was in de eerste helft van de 20^e eeuw nog aanwezig.

weg, een vaart of een bewoningslint¹¹. In de nederzettingen Vriescheloo en Bellingwolde zien we dit zeer duidelijk; hetzelfde geldt voor de nederzettingen Slochteren, Schildwolde en Hellum in Duurswold. Voor laatstgenoemde nederzettingen wordt het bestaan van voorgangers in de nabijheid van de rivier Slochter Ae gesuggereerd¹⁰. Hiervan zijn echter geen archeologische resten gevonden, terwijl het gebied intensief onderzocht is. Dit doet vermoeden dat er van voorgangers van deze dorpen geen sprake is, en dat hier van meet af aan voor vestiging op de pleistocene ruggen is gekozen. Hoe bepalend het pleistocene landschap is geweest voor de inrichting van het woldgebied blijkt in de nederzetting Meeden. Hier is een knik in de plaatselijke pleistocene rug in de kavelstructuur herkenbaar: er zijn gerende (uitwaaiende) percelen ontstaan. Ook in Meeden hebben de daar aanwezige riviertjes Ae en Siepsloot slechts een ondergeschikte invloed gehad op de oriëntatie van de opstrekken-de kavels.

Uit het bovenstaande blijkt dat een tweedeling van de veenontginningsnederzettingen in randveen- en rivierontginningen, zoals in Friesland waargenomen¹², voor de woldgebieden van het Oldambt en Reiderland niet als gangbaar kan worden gezien. Zo kan een nederzetting als Midwolda vanwege de situering midden in het woldgebied niet echt als randveenontginning worden geïdentificeerd. Evenmin is sprake van direct aan rivieren gebonden nederzettingen; de dichtstbijzijnde rivier lag kilometers noordelijker. De Oude Geut, een watergang nabij Midwolda, is een 16^e eeuwse Dollardpriel of een nieuwe loop van de Ae die pas in de late middeleeuwen werd gevormd. De Oude Geut (Afb. 3) heeft dan ook geen bedding die in de diepere ondergrond is uitgesleten en afzettingen van Eemsklei, zo kenmerkend in en langs de oude rivieren

in het gebied¹³, ontbreken.

Voor een goede waterhuishouding van de veenontginningen waren dammen, schotten en dijken onmisbaar. Zuur veenwater uit de omringende onontgonnen venen (van Hoogezand in het westen tot het Bourtang-er Moor diep in Westerwolde) moest van de akkers geweerd worden en naar zee worden afgevoerd. In de zuidwesthoek van het Wold-Oldambt zijn nog veel leidijken en een aantal dammen in de rivierdalen aanwezig. De leidijken omvatten ook de zijtwendes, dijken die op de kerspel- of concessiegrenzen in de lengte van de kavels opgeworpen waren om ieder zijn eigen water te laten afvoeren. Een fraai voorbeeld hiervan is de ruim 7,5 km lange Gereweg / Lange Zijtwending op de kerspelgrens van Scheemda en Midwolda.

De waterhuishouding in het woldgebied werd al in de tweede helft van de 13de eeuw ontregeld door overstromingen vanuit de rivier de Eems; zeewater wist via de Munter Ae (Oude Ae), de Siepsloot (bij Slochteren) en de Westerwoldse Aa diep landinwaarts door te dringen. De Kroniek van Wittewierum doet van deze overstromingen verslag. Kerkverplaatsingen die omstreeks deze tijd zijn te dateren wijzen

Afb. 3- De Oude Geut in het landschap bij Finsterwolde, 25 mei 2010. (Foto: Jeroen Hillenga)

op het ontstaan van de Dollard en het eerste definitieve landverlies nabij de Eems. In het Wold-Oldambt en in het zuidelijke Rei-

derland kon de bewoning na deze eerste Dollardinbraak weliswaar worden voortgezet, maar in de tweede helft van de 14^e eeuw werd de situatie echt nijpend doordat de afwatering van het veen richting de Eems grote problemen gaf. Door maaiveld-daling, ontstaan door intensief gebruik en ontwatering van het veen, stagneerde de afvoer van overtollig water naar de Eems. Waarschijnlijk hebben hoge buitenwaterstanden dit probleem sterk verergerd¹⁴. Afspraken in 1391 en 1420 over waterbeheer in het achterland en het afvoeren van water uit het zuidwestelijk Reiderland door het grondgebied van het Wold-Oldambt mochten niet baten. Het woldgebied verdrong in de loop van de 14^e en vroege 15^e eeuw geleidelijk in haar eigen veenwater. In de 15^e eeuw brak de Dollard opnieuw door en gaf het gebied de genadeslag, ondanks inspanningen om met de aanleg van dijken het zeewater nog te keren. Het woldgebied van Reiderland werd in de 15^e eeuw grotendeels overspoeld en verlaten en in 1509 geraakte met de laatste en grootste Dollardinbraak ook het woldgebied van het Oldambt onder water.

De onafwendbare ondergang van het woldgebied was door haar inwoners al lang onderkend. Al in de 15^e eeuw was men, voor zover dit mogelijk was binnen het eigen kerspel, begonnen met het verplaatsen van nederzettingen naar de hoger gelegen pleistocene gronden¹⁵. Waarschijnlijk werd met het verplaatsen van kerkgebouwen in bepaalde situaties zo lang als mogelijk gewacht. Onderzoek op het oude kerkhof van Scheemda maakte duidelijk dat zowel vóór als na de Dollardinbraak van 1509 stenen van de funderingen van de kerk waren uitgegraven. De kerk in Meeden daarentegen, was al veel eerder, namelijk aan het einde van de 15^e eeuw verplaatst.

De kerk van Midwolda lag hoog op een dekzandrug. Rekening houdend met enige

klink kan worden gesteld dat de middeleeuwse top iets hoger is geweest dan de huidige top (2.1 m +N.A.P). Vanwege de hoge ligging werd de kerk blijkbaar voldoende veilig voor het water geacht. Deze inschatting is juist gebleken, want de Midwolder kerk doorstond de overstroming van 1509, ondanks het feit dat, gezien de aangetroffen afzettingen van Dollardklei, het kerkhof enige tijd blank moet hebben gestaan.

De kerk in beeld

De inbraak van de Dollard in 1509 en de daaraan voorafgaande teloorgang van het woldgebied betekende het einde van de Midwolder kerk. Deze lag inmiddels te ver verwijderd van het nieuwe dorp; onderhoud bleef achterwege en door toenemende bouwvalligheid in de loop van de 17^e eeuw stortte de toren in 1667 in. Ondanks een besluit tot sloop in 1668 duurde het nog tot 1738 voordat de definitieve sloop volgde, voorafgegaan door een laatste predicatie op 17 oktober van dat jaar¹⁶. De nieuwe kerk van Midwolda verrees tussen 1738 en 1740, nadat al in 1708 met de bouw van een toren was begonnen. Een gedenksteen boven de ingang tot de toren vermeldt dat deze toren een vervanging is van de vier torens die voorheen (!) gestaan hebben op de vier hoeken van de vervallen

Afb. 4- De Nederlands-Hervormde kerk te Midwolda, situatie 2011. (foto: J. Molema)

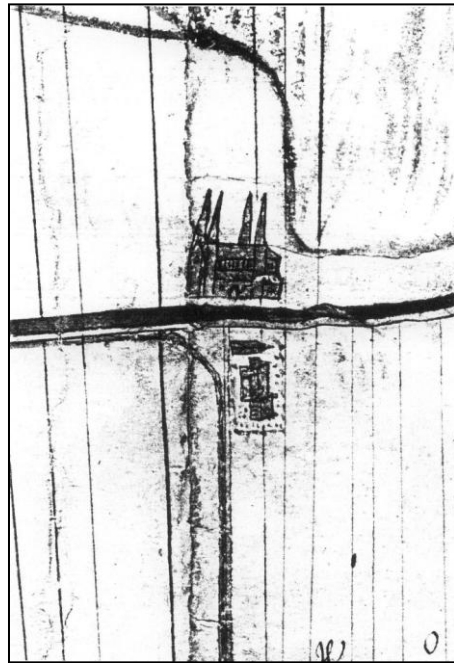
kruiskerk tussen Midwolda en Nieuwolda. Met andere woorden: na 1667 moeten ook de resterende drie torens zijn ingestort of afgebroken, waardoor het gemis van een torenklok groot moet zijn geweest. Of de oude Midwolder kerk ook over een uurwerk beschikte is niet bekend; de nieuwe toren werd wel van een uurwerk voorzien. De nieuwe kerk werd op de vier hoeken van het zadeldak voorzien van forse pinakels als duidelijke verwijzing naar de vier torens van de oude kerk (Afb. 4).

Ozinga (1940) maakte reeds melding van resten van de fundering van de oude kerk op het oude kerkhof. De aanwezigheid van die resten waren in 1951 voor de archeoloog H. Halbertsma reden om een onderzoek in te stellen. Aan de hand van funderingsresten in een aantal proefsleu-

Afb. 5 - Koperen bus van het zijlvest Termunten met afbeelding van de vier torens van de kerk van Midwolda, op een koperen bus van het Termunter zijlvest uit de 17^e of 18^e eeuw. (Uit: C.J.A. Jörg: Zilver van het Waterschap Eemzijlvest. Catalogus Groninger Museum 1988.)

ven en een klein opgravingsvlak, reconstrueerde Halbertsma een kerkplattegrond. Zijn onderzoek was echter beperkt in omvang en leverde slechts een merkwaardige en schematische plattegrond op. Twijfel over de juistheid van deze reconstructie was in 1994 voor de auteur aanleiding om

Afb. 6 - Detail van een door Cornelis Edskens rond 1640 getekende kaart waarop het Midwolder kerkhofcomplex is afgebeeld (Algemeen Rijksarchief Den Haag, Hingman collectie nr. vth 3083).

een hernieuwd onderzoek in te stellen. Hierbij werd de kerkplattegrond voor het grootste deel vrijgelegd, met uitzondering van het zuidelijke deel van het dwarsschip. Tevens werd, voor zover mogelijk, de omvang van het kerkhof vastgesteld.

Het meest kenmerkende van de kerk, namelijk de vier torens, was bekend uit bewaard gebleven afbeeldingen, schriftelijke bronnen en de bovengenoemde gedenksteen in de toren van de huidige kerk. De kerk is afgebeeld op het middeleeuwse zegel van het Oldambt, het vroeg 19^e eeuwse zegel van het waterschap Termunter zijlvest, een koperen bus uit de 17^e of 18^e eeuw van hetzelfde zijlvest (Afb. 5), een vermoedelijk 18^e eeuwse schildering op paneel dat zich thans in de toren van de huidige Hervormde kerk van Midwolda bevindt, en ook als een klein detail op de kaart van Cornelis Edskens van ca. 1640 (Afb. 6).

Het middeleeuwse zegel van het Oldambt toont de kerk in middeleeuwse gedaante (Afb. 7). Toen het zijvestzegel werd geïntroduceerd, was de kerk overigens al lang afgebroken. Het Oldambster zegel toont slechts één westtoren en de twee koorhoektorens. Toch geeft dit zegel naar mijn gevoel de meest betrouwbare af-

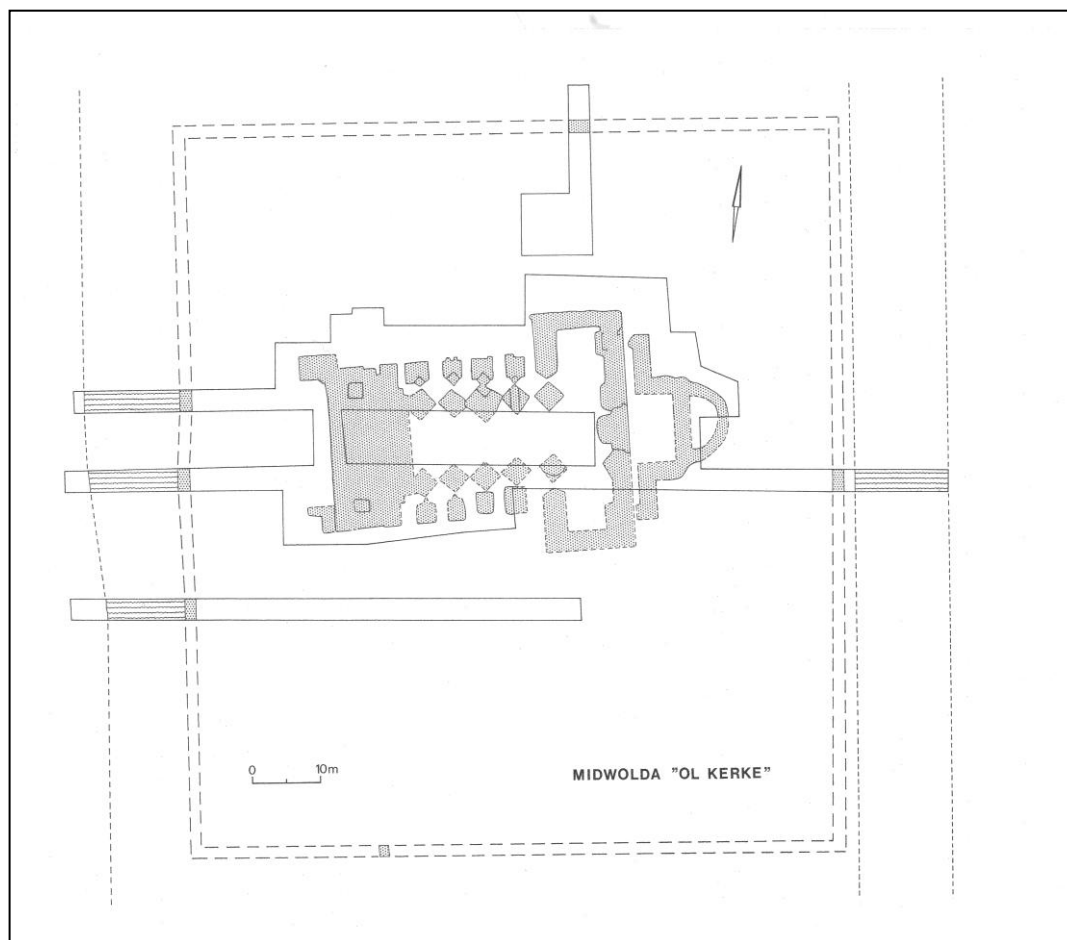
Afb. 7 - Het middeleeuwse zegel van het Oldambt met de kerk van Midwolda (R.A.U. Archief Bisschoppen van Utrecht 93-1, d.d. 28-9-1405).

beelding van de kerk, omdat het werd vervaardigd toen de kerk er in volle glorie stond, namelijk in de 13e eeuw. Het afbeelden van twee westtorens kan voor

de stempelsnijder een perspectiefisch probleem zijn geweest¹⁷.

De opgraving

De opgraving van 1994 bracht de plattegrond aan het licht van een kerkgebouw dat door grootte en architectuur volledig afweek van elk ander kerkgebouw in het noorden (Afb. 8). De funderingen van de kerk waren bijna overal volledig uitgebroken, maar de uitbraaksporen, bestaande uit een mengsel van klei, puin en zand, vormden in de donkere veenbodem duidelijk herkenbare sporen (Afb. 9). Soms was de basis van de funderingen nog intact, en bestond uit geel zand en schelpgruis. De kerk geleek sterk op een overwelfde laat-romaanse bakstenen basilika: een drieschepig gebouw met een middenschip dat hoger was dan de zijschepen.

Afb 8 - De opgravingsplattegrond uit 1994 van de Midwolder kerk (tekening J.H. Zwier, B.A.I.-Groningen).

Afb. 9 - Funderingssporen van de kerk van Midwolda bij de opgraving in 1994 (foto: J.P. Koers).

De kerk bestond aan de westzijde uit een massief front met twee torens die enigszins voor de westgevel uitstaken. De bouwwijze van dit front wijst op de aanwezigheid van een zg. westwerk. Dit is een rijzig, dwars voor het schip geplaatst bouwwerk, voorzien van verhoogd gelegen koor, soms met een crypte eronder. De uitgebouwde torens wijzen op de aanwezigheid van kapellen of portalen in het westwerk, die vanuit de torens toegankelijk waren¹⁸.

Tijdens het onderzoek in 1994 bleek dat er van het westwerk nog fundering resteerde. Die fundering was bijzonder zwaar (Afb. 10). Kennelijk had men bij de afbraak van de kerk moeite alles grondig uit te breken. De twee torens van het westwerk waren goed herkenbaar doordat tussen hun grondslagen nog veen aanwezig was. Op beide hoeken van het westwerk werden twee massieve funderingen aangetroffen. Ze vallen buiten de symmetrie van het gebouw, waardoor een verklaring als steunberen waarschijnlijk is. Overigens zijn op geen van de bewaard gebleven afbeeldingen van de kerk steunberen waar te nemen.

Aan de noordzijde van het koor werd de basis van een koorhoektoren vrijgelegd. Deze mat ruim 6 x 6 meter. De noordelijke fundering van deze toren was als spaarboog opgezet. Daar waar de torenfunde-

ring op het dwarsschip aansloot, verbreedde de fundering van het dwarsschip zich naar binnen. De noordmuur van de noordelijke dwarsschiparm en de zuidmuur van de zuidelijke dwarsschiparm waren doorlopend gefundeerd.

Het koor was halfrond gesloten met een inspringende apsis. In het interieur, op de overgang van de apsis naar het brede deel van het koor, lag een ononderbroken fundering die de sluitgevel van het bredere koorgedeelte heeft gedragen. Op het zegelstempel van het Oldambt is de inspringende apsis en het hogere en bredere deel van het koor duidelijk te zien. Op de overgang van het dwarsschip naar het koor lag eertijds een trap. Hiervan werden de geelzandige funderingsbasis en een aantal bakstenen aangetroffen.

Afb. 10 - Overzichtsfoto van de opgravingsput uit 1994, met op de voorgrond de resten van het westwerk. (foto: J.P. Koers).

Het schip was door middel van spaarbogen gefundeerd. Hiervan restten nog de grondsporen van de stiepen die de spaarbogen droegen. In het schip werden ook de grondsporen van vijf pilarenparen, die het middenschip droegen, aangetroffen. De pijlers maten ca. 3m x 3m. In het dwarsschip tekenden zich op de overgang naar het koor, ter weerszijden van de trapfundering, de resten af van twee halfpilaren. Het aantal van vier stiepenparen van de spaarboogfundering geeft aan dat het schip was opgedeeld in vijf traveeën.

De vorm van de stiepen en de oriëntatie van de funderingen van de pilaren wijzen op een overwelfd middenschip en overwelfde zijschepen: de vierkante stiepen hadden een driehoekige uitstulping waarop de scheibogen gerust moeten hebben. Een tweede aanwijzing voor de aanwezigheid van overwelfing vormt de oriëntatie van de pilaren: deze waren met de punten naar elkaar gericht. Deze punten vormden de basis voor de overwelfing. Vergelijkbare op overwelfen wijzende grondsporen zijn bij de opgraving van de abdij van Aduard aangetroffen¹⁹.

De opgraving van Halbertsma in 1951 bracht weliswaar wat verstoringen van de grondsporen met zich mee, maar over het algemeen vormden deze voor het onderzoek in 1994 geen probleem. Zijn veldtekeningen van 1951 konden bovendien zonder probleem ingepast worden in die van 1994.

Er kan worden vastgesteld dat de kerk een totale lengte had 62 meter. Zonder de uitbouwsels (steunberen?) aan de westtorens mat de kerk 58 meter. De breedte van het schip bedroeg buitenwerks 23 meter. Het dwarsschip, berekend aan de hand van de maten van de in 1994 opgegraven noordelijke zijarm, mat ruim 34 x 13 meter.

Het exterieur

Over het uiterlijk van de kerk is op grond van het zegel van het Oldambt, dat de zuidzijde van de kerk afbeeldt, wel iets te zeggen. Alle torens waren gedekt met een ruitdak. De topgevels van de koorhoektorens waren voorzien van rondboognissen. Het middenschip had volgens het stempel vijf rondboogvensters, hetgeen overeenkomt met de vijf traveeën die archeologisch zijn vastgesteld. Het zijschip had ronde vensters (oculi), en waarschijnlijk twee ingangen. De koorhoektorens waren

duidelijk kleiner dan de twee westtorens, een verschil dat we op de latere minder nauwkeurige afbeeldingen van de kerk niet waarnemen. De gevel van de zuidelijke dwarsschiparm toont in de top drie rondboognissen, eronder nogmaals drie rondboognissen of -vensters (niet duidelijk te zien op het zegelbeeld) en in de benedenzone een ingang. Het koor had een opbouw van een boven- en middenzone met rondboognissen/-vensters en een benedenzone met oculi. In de bovenzone van de apsis kan de gevelgeleding met rondbogen een eenvoudige indeling met blindnissen zijn, maar ook duiden op de aanwezigheid van een dwerggalerij: een onder het dak gesitueerde, naar buiten geopende arcade.

In het onderzoek van Halbertsma was reeds de fundering van de zuidelijke koorhoektoren tevoorschijn gekomen; in 1994 volgden de funderingen van de noordelijke koorhoektoren. De koorhoektorens suggereren de aanwezigheid van een boven de zijbeuken/dwarsschepen gesitueerde zijbeuksgalerij, of een triforium: een op de verdieping gesitueerde en in de dikte van de muur uitgespaarde gang.

De oculi, de koorhoektorens en de ruitdaken van de torens zijn typische elementen van de laat-romaanse traditie, opkomend vanaf ca. 1140 en doorlopend tot in de 13^e eeuw. De basiliek van Midwolda behoorde tot de vroegere fase van die laat-romaanse periode. De nog wat ingetogen behandeling van de muurvlakken op het middeleeuwse stempelbeeld, maken een datering in de tweede helft van de 12^e eeuw/begin van de 13^e eeuw waarschijnlijk. Men moet trouwens voor een dergelijke grote basiliek aan een lange bouwtijd denken. Het heeft dan ook geen zin een bijzonder scherpe datering voor deze, of vele andere kerken, te willen geven.

Thümmel²⁰ wijst reeds op de overeen-

komst van de kerken van Marienhafte, Norden en Groningen met die van Midwolda. De vergelijking met Norden gaat echter mank omdat hij de basiliek van Midwolda ten onrechte als een bouwwerk met drie torens ziet, waarbij hij zich kennelijk baseert op het middeleeuwse Oldambster zegel. Thümmler plaatst de genoemde kerken in het kader van een 13^e eeuwse traditie die sterk Westfaals beïnvloed is. Hij wijst op de oculi die in de 13^e eeuw veelvuldig in Oostfriese kerken voorkomen en die ook in de St. Maartenskerk²¹ van Groningen en de Midwolder kerk voorkwamen. Als aanvulling hierop kunnen ook nog de kerken van Termunten en Winschoten worden genoemd; beide te dateren in de 13^e eeuw (de kerk van Termunten is in oorsprong echter ouder). Als laat-romaans element komen oculi echter ook al in de 12^e eeuw voor²². We moeten dan ook voorzichtig zijn met dateren aan de hand van het voorkomen van oculi.

Kijken we naar de 13de eeuwse zegelbeelden van de St. Maartenskerk in Groningen (Afb. 11) en de Midwolder kerk, dan lijken deze op het eerste gezicht wel identiek, maar bij nadere beschouwing vallen als eerste de koorhoektorens van de Midwolder kerk op. Het ontbreken van de dubbele westtoren op het zegelbeeld van de Midwolder kerk is hierboven al afgedaan als mogelijk perspectivisch probleem voor de stempelsnijder. De zegelbeelden tonen bij beide kerken een ingetogen aankleding met rondboogvensters en oculi, waarbij toch de geslotenheid van de zijbeukgevel van de Midwolder kerk opvalt door het gebruik van kleine oculi op een hoogte boven de ingang(-en). Het middenschip van de St. Maartenskerk had volgens het zegelbeeld twee grote (half-?)rozetvensters, duidelijke signalen van het doorbreken van de gotische vormtaal. In de gevelbehandeling van de

dwarsschepen en het koor valt het gebruik van oculi in de benedenzone van de Midwolder kerk op. Hier dringt zich een gelijkenis met het koor van de kerk in Winschoten op, zonder dat sprake is van verdere overeenkomsten. Daar waar de Midwolder kerk van koorhoektorens was voorzien, bezat de St. Maartenskerk twee, volgens het zegelbeeld hoog opgetrokken

Afb. 11 - Het middeleeuwse zegelstempel van de stad Groningen met het beeld van de St. Maartenskerk.

zijapsissen. De St. Maartenskerk is tussen 1961 en 1975 herhaaldelijk archeologisch onderzocht²³, waarbij ook de grondslagen van de genoemde zijapsissen zijn aangetroffen. Daarnaast zijn in het schip pijlers aangetroffen die gezien hun oriëntatie, met de punten naar elkaar gekeerd, een overwelling doen vermoeden. Gezien de datering die onderzoekers aan de laat-romaanse basilica geven, namelijk het eerste kwart van de 13^e eeuw, is een vlakke dekking in plaats van gewelven al nauwelijks meer denkbaar. De afmetingen van de Midwolder basiliek (ca. 58 x 34,5 m) komen nagenoeg overeen met die van de St. Maartenskerk in Groningen. Deze kerk mat in haar Romaanse gedaante ca. 55 x

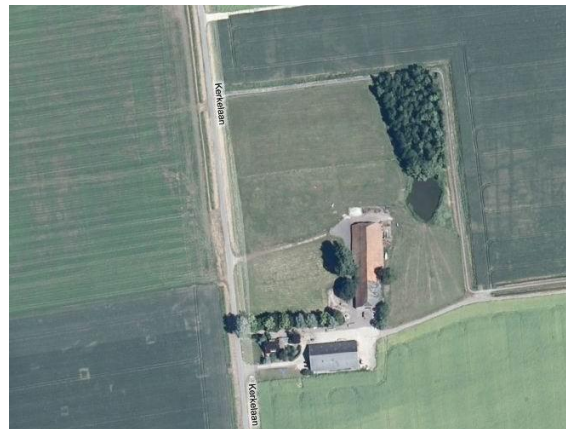
33 m. In allure moet de Midwolder kerk de St. Maartenskerk echter hebben overtroffen, en wel vanwege de prominente aanwezigheid van vier torens en een massief westwerk. Hierbij rijst direct de vraag hoe in de agrarische nederzetting Midwolda, dus buiten de context van een stad of religieus centrum, een dergelijke kerk gebouwd kon worden. Overigens moeten we de rijkdom van de woldgebieden niet onderschatten. De systematische ontginning van zeer goede landbouwgronden en de productie van baksteen uit lokaal gewonnen potklei leidde tot een grote welvarendheid in de 13^e eeuw²⁴. De grote stenen kerken en het grote aantal stenen huizen die we uit het gebied kennen zijn daarvan de neerslag. Gemeten naar de omvang van de kerken in het woldgebied kent de kerk van Midwolda echter geen gelijke. Op de hierboven gestelde vraag wordt verderop teruggekomen

Het kerkhof

Het kerkhof was omgeven door een muur en een gracht. De kerkhofmuur werd tijdens het onderzoek in 1994 aan de west-, noord- en oostzijde vastgesteld. Bij het onderzoek van Halbertsma (1951) werd ook de zuidmuur aangetroffen, maar waarschijnlijk niet als zodanig herkend. De gracht kon in 1994 aan de oost- en westzijde worden vastgesteld. Het fietspad dat het kerkhof aan de noordzijde begrenst, verhinderde daar het vaststellen van de gracht. In zuidelijke richting is geen poging ondernomen de gracht te traceren; volgens een voormalige bewoner van de boerderij staat het ten westen van het schurencomplex vrijstaande woonhuis op de zuidgracht (Afb. 12). Mogelijk is een smalle sloot direct ten noorden van het woonhuis een restant van deze gracht. Mocht de zuidgracht hier inderdaad gelegen hebben, dan zit er bijzonder veel

ruimte tussen kerkhofmuur en gracht. Logischer is het zuidgracht direct ten zuiden van de kerkhofmuur te situeren, hetgeen lijkt te worden gestaafd door de oude kavelstructuur die op de eerste kadastrale minuut en op de kaart van Cornelus Edskens zichtbaar is. Een andere mogelijkheid is dat zowel direct ten zuiden van de muur als bij het woonhuis een gracht heeft gelopen. Een tweedeling van het kerkhof in een gedeelte voor kerk en begraafplaats en een gedeelte voor de pastorie is niet ongebruikelijk, zoals bijvoorbeeld blijkt in Eexta waar kerk en pastorie op twee afzonderlijke omgrachte terreinen lagen.

Het kerkhof van Midwolda is te vergelijken met het oude kerkhof van Scheemda, waar overigens naast muur en gracht ook nog een poortgebouwtje is aangetroffen. Alle middeleeuwse kerkhoven waren afgescheiden van de omgeving. Deze afscheiding kon bestaan uit een gracht of muur, of beide. Opgaande afscheidingen zijn tegenwoordig nauwelijks meer aanwezig

Afb. 12 - Luchtopname van het Midwolder kerkhof, in 2011. Direct ten westen van de weg (Kerkelaan) zijn de resten van een omgracht middeleeuws steenhuissterrein zichtbaar. (bron: Bing maps).

en op de kaart van Edskens (ca. 1640) wordt het Midwolder kerkhof al zonder muur afgebeeld. In Midwolda is de ingang tot het kerkhof niet opgespoord. De kerkhofmuur en de gracht maakten het kerk-

Afb. 13 - Een sarcofaag, aangetroffen tijdens de opgraving in 1994. (foto: J.P. Koers).

hof verdedigbaar. De waargenomen breedte van de gracht ligt tussen 11 en 14 meter. De oorspronkelijke diepte is nauwelijks aan te geven door zetting en krimp van het veen waarin de gracht was uitgegraven. Over een lengte van zo'n 3,5 meter was de gracht extra diep en tot 2 meter in de vaste zandondergrond ingegraven. Of deze verdieping reeds bij de oorspronkelijke aanleg werd gegraven, of later tot stand kwam liet zich niet vaststellen. Op grond van het karakter van de gracht, in combinatie met de kerkhofmuur, mogen we stellen dat het kerkhof in combinatie met het kerkgebouw ook een defensieve functie kon vervullen indien hier toe de noodzaak aanwezig was. Ondanks het feit dat de hoogte van de kerkhofmuur niet te achterhalen is, zal deze samen met de brede gracht een flinke barrière voor indringers zijn geweest.

Met een oppervlakte van ongeveer 100 x 90 m, gemeten binnen de kerkhofmuur, was het Midwolder kerkhof groter dan dat van Scheemda, dat 110 x 67 m mat. De meetkundige samenhang die de Scheemder kerk met het kerkhof had²⁵, is in Midwolda niet af te leiden. Begravingen concentreerden zich ten zuiden en ten noorden van de kerk. Het slecht geconserveerde botmateriaal is tijdens het onderzoek niet verzameld omdat maar een klein

deel van de begraafplaats werd aangesneden. Naast graven zonder structuren werden bakstenen grafkeldertjes, een sarcofaag en een aantal sarcofaagfragmenten aangetroffen (Afb. 13). Deze resten zijn na documentatie weer toegedekt.

In de proefsleuf om de noordzijde van de kerkhofmuur te kunnen aantonen, werd een plek met brokken leem, houtskool en bronslak aangesneden. Door de sleuf te verbreden werd duidelijk dat het de resten van een gietplaats voor een klok betrof. Er werd besloten de sporen enkel in het horizontale vlak schoon te maken en niet door een coupering te vernielen. Het resultaat was een 'ingedeukt' ovaal spoor met een rand van leem en vlak ernaast een plek met veel houtskool en slakresten. De lemen rand duidt op de aanwezigheid van de gietvorm van de klok; de houtskool en bronslak wijzen op het ter plaatse verhitten van de voor de klok benodigde grondstoffen (Afb. 14).

De klok die in de toren van Uitwierde hangt, is gezien haar opschrift waarschijnlijk uit het Oldambt afkomstig, mogelijk zelfs uit de kerk van Midwolda²⁶. Deze klok is echter gedateerd 1515, terwijl het houtskool van de gietplek op het Midwolder kerkhof een zeer scherpe datering gaf van 1283 (gecalibreerde datering,

Afb. 14 - Gietresten (bronslak, aangetroffen op de plek waar de middeleeuwse klok was gegoten. (foto: J.P. Koers).

1 sigma: tussen 1276 en 1288 (GrN - 20814: 730+/- 20 BP). Hieruit volgt dat het tijdstip waarop de klok gegoten werd waarschijnlijk buiten de periode valt waarin de bouw van de kerk werd afgerond, en voorts dat de klok in Uitwierde niet is gegoten op de plek die op het kerkhof is opgegraven.

Het oude kerkhof ligt op een door veen overgroeide dekzandrug waarop veel middeleeuwse bewoningssporen zijn aangetroffen. Vanwege de hoge ligging werd de rug in de 16^e eeuw gebruikt om een Dollarddijk op aan te leggen. De kaart van Edskens toont deze dijk, oost-west gericht en direct ten zuiden van de kerk lopend. Het kerkhof vertoont daar momenteel nog steeds een verhoging, maar bij de opgraving in 1994 is geen poging ondernomen deze te onderzoeken. Halbertsma trof er in zijn onderzoek (proefsleuf G) een soort plaveisel van baksteen aan, maar een relatie daarvan met een oud dijklichaam is niet duidelijk.

De oude en bouwvallige boerderij die thans op het terrein staat gaat in oorsprong zeker terug tot in de 17^e eeuw (Afb. 15). Edskens geeft er een afbeelding van. Aangezien de kerk toen nog in gebruik was, kan men veronderstellen dat de boerderij ook als pastorie fungeerde. Middeleeuwse sporen zijn in de boerderij echter niet waar te nemen. De combinatie van pastorie en boerderij moet in de Middeleeuwen buiten de steden gebruikelijk zijn geweest. De opbrengsten van de pastorieheerden leverden het kerkelijk goed de noodzakelijke inkomsten. Overigens is op luchtfoto's zeer duidelijk de contour van een fors omgracht steenhuis waar te nemen, direct ten zuidwesten van het kerkterrein. Deze ligging dichtbij het kerkterrein suggereert een band, maar de situering buiten het kerkhof maakt daar-entegen een functie als (primaire) pastorie

weer onwaarschijnlijk.

Was er ook sprake van een voorgangerkerk? In het zuidwestelijk deel van de kerkplattegrond is tijdens de opgraving veel secundair verwerkte tufsteen aangetroffen. Er zijn echter geen grondsporen opgegraven die zonder twijfel aan een oudere kerk kunnen worden toegeschreven. Juist het zuidwestelijk deel van de kerkplattegrond was nogal verstoord en ook het onderzoek van Halbertsma leverde geen informatie over een mogelijke voorganger op. Mogelijk kan het middenschip, dat bij de archeologische onderzoeken niet volledig werd vrijgelegd, nog informatie over een eventuele voorganger prijsgeven, maar vooralsnog is er geen bewijs voor het bestaan van een oudere kerk.

Afb. 15 - De oude bouwvallige boerderij op het kerkhof dateert in haar huidige gedaante uit de 18de eeuw, maar bestond zeker al in de 17^e eeuw.(foto: J. Molema).

De mobiele vondsten

Het keramisch vondstmateriaal omvat het voor het woldgebied normale scala uit de late middeleeuwen, namelijk een grote hoeveelheid lokaal vervaardigd kogelpot-aardewerk, geringe hoeveelheden steengoed (import uit het Rijnland) en roodbakend aardewerk met loodglazuur. Importen uit andere streken ontbreken. Het kogelpotaardewerk uit Midwolda heeft voor een deel de voor het Oost-Groningse

woldgebied kenmerkende versiering in de vorm van opgelegde strippen klei. Onder het vondstmateriaal bevindt zich ook kogelpotaardewerk (vgl. Afb. 16) uit de 9^e tot 11^e eeuw. Dit vondstmateriaal, waaronder kogelpotaardewerk dat met schelpgruis is

Afb. 16 – 14^e eeuwse kogelpot met cordonversiering gevonden in Winschoten. (Collectie Groninger Museum, inv.nr. 1962-VII.6 ; Foto: NAD)

verschraald, is van groot belang voor de kennis van de ontginning van het Oost-Groningse woldgebied. Deze scherven zijn de oudste bewoningsresten die tot nu toe in het woldgebied zijn aangetroffen. Het oudste vondstmateriaal van het kerkhof te Midwolda kan overigens niet aan het kerkgebouw gerelateerd worden. Ook de vondst van brokken tufsteen levert in combinatie met het vroege kogelpotaardewerk nog te weinig bewijs voor religieus gebruik van het terrein ouder dan de late 12^e of vroege 13^e eeuw, temeer daar in die periode tufsteen nog als bouw materiaal gebruikt werd.

Naast de keramiek zijn er twee fragmenten gebrandschilderd glas met een nog duidelijke schildering in de vorm van een slingerend floraal motief met een kruisarcering als achtergrond. Dergelijke florale schilderingen worden in de 13^e eeuw gedateerd²⁷. Daarnaast zijn twee stukken gebrandschilderd glas te herkennen als segment doordat de randen netjes zijn bijgeknipt. Opvallend is dat deze zijn ge-

maakt van de buitenrand van de glasschijf. Dit deel van de schijf werd meestal weggegooid omdat het glas zich daar verdikt en moeilijker in het lood is te zetten. Deze verdikking ontstond tijdens de fabricage door het uitslingeren van de hete glas-massa tot een schijf. Blijkbaar was de verdikking van deze twee opgegraven segmenten niet bezwaarlijk voor verwerking.

De oorsprong

Kerken met een grootte en allure als in Midwolda komen we doorgaans enkel in een stedelijke context tegen. Anders dan bij de zeer grote kerk van Marienhafte (in Oostfriesland)¹⁹ lijkt ook geen relatie te bestaan met functie als bedevaartplaats. Grote kerken als die te Midwolda werden gebouwd in opdracht van de toplaag van de middeleeuwse maatschappij. Informatie hieromtrent ontbreekt bijv. in de Kroniek van Wittewierum. Deze kroniek bericht wel over inwoners, stenen huizen en voor- en tegenspoed in het woldgebied, maar meldt helaas niets over deze belangrijke kerk. Op een later moment is er de bewering van Reinste Abdena dat zij de Midwolder kerk uit haar eigen goederen gesticht zou hebben²⁸. Reinste was getrouwd met Egge Addinga en was de dochter van proost Hiske van Embden. Zij leefde in de 15^e eeuw, toen de kerk al meer dan 200 jaar oud was, een feit dat in haar omgeving bekend moet zijn geweest. Voor zover deze bewering door Beninga²⁷ al juist is vermeld, kunnen we constateren dat Reinste Abdena niet de stichter van de kerk geweest kan zijn; haar machtige familie stelde haar mogelijk wel in staat een dergelijke claim te uiten.

De kerk van Midwolda bezat een bijzonder lange opstreckende heerd die een dusdanig groot kapitaal vertegenwoordigd moet hebben, dat het de moeite waard was om deze te bezitten of in bezit te krij-

gen. Of de claim van Reinste mogelijk te ruggaat op kerkstichting door een vroeger familielid, blijft onwaarschijnlijk. In economisch en strategisch belangrijke plaatsen werden in de middeleeuwen kerken aanvankelijk gesticht door missionarissen, bisschoppen, graven en koningen. Deze stichtingen maakten deel uit van het toenmalig bestuurlijk systeem. Macht werd door kerkstichting gevisualiseerd. In de late 12^e en 13^e eeuw nam de macht van de bisschoppen af ten gunste van stadsbesturen en lokale adel. De rol van de keizer was al eerder uitgespeeld. Over de strijd tussen de Utrechtse bisschop en zijn leenheren in en rondom de stad Groningen en in Coevorden zijn we door het anonieme geschrift *'Quedam narracio de Groninghe, de Thrente de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus'* goed geïnformeerd. Ringwalburchten in Eelde, Noordlaren (Afb. 17), Kropswolde en Coevorden zijn de getuigen

Afb. 17 – Luchtopname van de resten van een ringwalburcht aan de kampsteeg te Noordlaren (bron: Bing maps)

van deze strijd, waarin uiteindelijk de bisschop aan het kortste eind trok. In de Ommelanden, het Oldambt en het Reiderland is er in de 13^e eeuw nauwelijks of geen sprake van geestelijke en wereldlijke invloed van buitenaf. De bouw van de Midwolder kerk, eind 12^e – begin 13^e eeuw, valt in de periode waarin de macht van de

Utrechtse bisschop in het noorden sterk afneemt. Hoe het in die periode in het Groningse met de werkelijke macht van de Osnabrugse en Münsterse bisschoppen is gesteld kunnen we vooral afleiden uit de Kroniek van Wittewierum. Hebzucht en verspilling door de Münsterse bisschop en zijn vertegenwoordigers tijdens visitaties en seendrechtspraak (geestelijke rechtspraak) is de bevolking een doorn in het oog. Dit escaleerde rond 1225 in een strijd tussen de bisschop, de bisschoppelijke vertegenwoordiger Herderik van Schildwolde en familieclans die werden vertegenwoordigd door Emo, abt van Wittewierum²⁹. Wellicht pogde de bisschop de landsheerlijkheid in Fivelgo en Duurswold te bemachtigen; een poging die uiteindelijk strandde³⁰.

Aangezien het uiterst onwaarschijnlijk is dat de lokale adel verantwoordelijk is geweest voor het stichten van de Midwolder kerk, is stichting door de bisschop van Münster of door een belangrijk klooster voor de hand liggend. Over dit laatste kan worden opgemerkt dat de abdij van Werden (aan de Ruhr) bezit had in Oost-Groningen, zoals een boerderij te Wilderhof, aan de rand van het Oost-Groningse woldgebied. Wat in het Friese gebied voor de bisschoppelijke macht gold, gold ook voor de invloed van de Karolingische rijkskloosters als Corvey en Werden. Deze invloed nam af ten gunste van de lokale adel en de lokale kloosters die aan het einde van de 12^e en 13^e eeuw in groot aantal in de Friese landen werden gesticht.

In de speurtocht naar de stichter van de Midwolder kerk spelen vier gegevens een rol: 1) een omvangrijke grondbezit; 2) de samenhang tussen kerkbezit en kloosterbezit; 3) de aanwezigheid van bewoningssporen op het Midwolder kerkhof die ouder zijn dan de kerk; en 4) het uitzonderlijke kerkgebouw. De beide laatstgenoem-

de gegevens zijn hierboven al besproken. De twee eerstgenoemde gegevens komen hieronder aan de orde.

Kerkstichting is onlosmakelijk verbonden met grondbezit. De omvang van aan de kerk verbonden gronden kon zeer groot zijn. In het woldgebied wordt op basis van 19^e eeuwse minuutplans geconstateerd dat het kernbezit van de kerk, namelijk de opstreckende heerd waarop de kerk is gebouwd, nog vaak volledig in het bezit van de kerk is. In de gebieden die opstreckend waren verkaveld, zoals de woldgebieden van het Oldambt en Reiderland, is het oorspronkelijke kerkbezit ten minste gelijk te stellen aan de omvang van de opstreckende kavel waarop de kerk is of was gesitueerd. Het grondbezit van de kerk van Midwolda was zeer aanzienlijk; de opstreckende heerd was enkele kilometers lang.

Klooster Campus Silvae

De kerk van Midwolda was opvallend ruim gesitueerd: het koor van de kerk was namelijk op de naastliggende opstreckende kavel gelegen. Op deze kavel lag verder noordwaarts, in het Midwolder hamrik (het huidige Nieuwolda), het cisterciënzer klooster Campus Silvae. Deze opvallende situering van de kerk is al in 1565 genoemd door de kelner van het klooster 'Termunten' (lees: het klooster St. Benedictus te Baamsum). De kelner stelde dat de *'Midwolder Kercke up ettelick ackerlandt van de Olde Stoeve, met een deel van het choer, gelegen is'*³¹ De Olde Stoeve is synoniem met het klooster te Nieuwolda.

Het klooster van Termunten (Afb. 18) was een voortzetting van het klooster in het Midwolder hamrik dat waarschijnlijk al aan het einde van de 13^e eeuw vanwege Dollard-inbraken moest worden verlaten. Het oorspronkelijke dubbelklooster in het

Midwolder hamrik werd in 1247 opgenomen in de cisterciënzer orde, onder voorwaarde van splitsing. De vrouwen vertrokken daarop naar een nieuw klooster te Midwolda.

Het verhaal van genoemde kelner wordt gestaafd door de kaart van Cornelus Edsken. Op de kaart is te zien dat het kerkkoor voor een deel op de kloosterkavel staat. Ook de opgravingen uit 1994 bevestigen de situering van het koor op de heerd van het klooster. Alleen al het feit dat de kelner in 1565 hiervan melding maakte geeft aan dat van een bijzondere situatie sprake moet zijn geweest en niet van een toevalligheid. De bouwheer moet bewust hebben gekozen voor de gedeeltelijke situering van het kerkkoor op de kavel van het klooster. Ter vergelijking: in Scheemda vormde het koor het middel-

Afb. 18 – Ligging van vele kloosters in het Reiderland in de 13^e eeuw (Bron: kaart van O.S. Knottnerus in H. Groenendijk & R. Bärenfänger, 2008, *Gelaagd landschap*)

punt van het kerkterrein, en in Midwolda lagen de heiligste delen van de kerk – koor en altaar – op het kloosterbezit zelf¹⁴.

De grondgebonden relatie tussen klooster en kerk maakt duidelijk dat de gronden van beide, de opstreckende kavels, oorspronkelijk in één hand moeten zijn geweest. Mogelijk vormden beide kavels eerst één geheel en volgde later splitsing. De vraag is dan welke stichting de oudste is. Over de bouwdatum van het klooster Campus Silvae zijn we ongewis. De opname in de cisterciënzer orde van het klooster Campus Silvae in 1247 houdt geen verband met een bouwdatum, maar een ontstaan van het klooster ver voor deze datum is niet waarschijnlijk omdat incorporatie bij een orde wenselijk was (zie: Kroniek van Wittewierum). Naar verwachting is de kerk van Midwolda, met een stichting in de late 12^e of vroege 13^e eeuw, ouder dan het klooster.

Halbertsma (1951) onderzocht het kloosterterrein en legde daarbij een deel van de bijbehorende begraafplaats vrij, maar gebouwresten werden echter niet aangetroffen. Hij veronderstelde destijds dat de funderingen van de gebouwen door de Dollard waren weggespoeld. Dit is inmiddels onjuist gebleken; funderingsresten van het klooster zijn in de afgelopen jaren aangetroffen tijdens verbouwingen van de boerderij die op het terrein is gesitueerd. Omdat deze verbouwingen niet met archeologisch onderzoek zijn gecombineerd, moeten we voorlopig vasthouden aan een datering van het klooster enkele jaren voor 1247 met de bijbehorende conclusie dat de kerk van Midwolda ouder is dan het klooster.

Ten aanzien van de vondst van scherven, te dateren in de 9^e – 11^e eeuw, is reeds geconcludeerd dat er geen samenhang met een oud kerkgebouw kan zijn omdat daarvan geen resten zijn aangetroffen. De enig overblijvende mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van de scherven is die van bewoning ter plekke. Deze bewo-

ning moet in de vorm van een boerderijplaats, een hofstede, zijn geweest. Hofsteden die voorafgaan aan religieuze gebouwen zijn ook aangetroffen onder de St. Walburgkerk te Groningen³² en onder het klooster te Ter Apel³³. In Midwolda zijn geen concrete gebouwsporen in de vorm van paalgaten van houtbouw aangetroffen. Zijn er misschien bouwmethoden toegepast die geen diepe sporen in de ondergrond hebben achtergelaten?

Nergens in het omringende woldgebied zijn sporen van een ouderdom als die op het Midwolder kerkhof aangetroffen, zodat het er met de huidige archeologische kennis van zaken op lijkt dat er op deze locatie op de rug van Midwolda bewoning plaatsvond in een verder nog onontgonnen gebied. Een bezitter van deze hofstede, naar vermoeden een Münsterse bisschop of een rijksklooster, moet dan aan het einde van de 12^e/begin 13^e eeuw opdracht tot kerkbouw hebben gegeven en kort daarna voor de stichting van het klooster Campus Silvae verantwoordelijk zijn geweest.

Stichting van kerken elders

Na de stichting van de Midwolder kerk, volgde in snel tempo de stichting van kerken in de rest van het Wold-Oldambt, zoals te Scheemda, Eexta, Oostwold, Westfinsterwolde en Oostfinsterwolde.

De strakke verdeling van het woldgebied in opstreckende kavels en het snelle tempo van ontginnen in de 13^e eeuw zijn kenmerkend voor de systematische aanpak, zoals we die ook uit latere perioden in de Groninger Veenkoloniën kennen. Een dergelijke aanpak vergt een strakke leiding en doet ook vermoeden dat in deze beginperiode van ontginnen geen sprake is geweest van een groot aantal eigenaren van deze woeste gronden.

In de verhandeling van de landbouw-

producten die het ontgonnen woldgebied van het Oldambt opleverde, moet Termunten, gezien de ligging aan de Eems en aan de monding van de rivier de Ae, een grote rol hebben gehad. De Ae moet een belangrijke transportader in het Wold-Oldambt zijn geweest. Termunten bestond eertijds uit twee afzonderlijke kerkspelen: Klein en Groot Termunten. Het huidige Termunten is Groot Termunten. Het in de Werdense kloosterregisters in de late 9^e eeuw genoemde Montanhae is vermoedelijk te vereenzelvigen met Termunten. De oorsprong van de dubbelwierde gaat echter ongetwijfeld terug tot in de Romeinse tijd.

Teloorgang van het woldgebied

Het verzanden van de monding van de Ae en de eerste inbraken van de Dollard in de late 13^e eeuw, hebben niet alleen de functie van Termunten als handels- en overslagplaats nadelig beïnvloed, maar waren ook de eerste aanzet tot de teloorgang van het woldgebied. De Oldambster Warfminuten uit 1566³⁴ beschrijven het verzanden van de monding van de Ae en de bouwvalligheid van de kerken van beide kerspelen, resulterend in de afbraak van de kerk van Klein (Lutke) Termunten:

“Sult daeromme sijn furstlicken genaden [de bisschop van Münster] in alder oetmoeth grundtlijcken ontdecken de gelegentheit der beijder karcken Groter ende Lutker Munten, als dat se vast beijde olt ende seer bouvallich mit groeten onkosten ijaerlix repareert ende onderhouden moeten worden, neffens den so na bij den ander staen dat men gemackelijck van de ene an d'ander mit een steen warpen kan ende dat eertijdes een groete stroem (de E genant) tusschen beiden heer omtrent een bogeschote weges edder anderthalf van daer in der zee gelopen welcker stroem sijn ?al.en? ende loep, vermijds imbreuck des Dollerts (de anno 1299 mit onderganck 24 dorpen

und II cloesteren durch versumenisse van dijcken ende dammen lejder godts ingereten) verandert ende verlaten, so dat der selve [althans] tusschen bemelten kercken van den zeedijck aff tho lantwert heer instreckende, nu ter tijdt all harde und dichte grundt ende landt is, daer mit wagen ende peerden over scharen mach.”

Een kortstondige bloeiperiode van ca. 100 jaar bracht het woldgebied enorme welvaart. Dit is thans nog af te lezen aan de prachtige kerkgebouwen die uit de 13^e eeuw resteren. Maar reeds aan het einde van de 13^e eeuw ving een geleidelijke, maar onvermijdelijke teloorgang aan.

Huidige situatie

Het volledige Midwolder kerkhof is thans in het vlakke kleigebied nog steeds als een lichte maar markante verhoging zichtbaar (Afb. 19). Het eigendom van het terreindeelte waar het kerkgebouw ooit stond,

*Afb. 19 – Het Midwolder kerkhof in 2011.
(foto: J. Molema).*

berust nog steeds bij de Hervormde Kerk, en is in gebruik als weiland. Sporen van de afbraak van het gebouw, en natuurlijk ook de sporen van uitgevoerd archeologisch onderzoek, tekenen het terrein in lichte mate. Sfeerbepalend is ook de oude, inmiddels wat ruïneuze Oldambster boerderij. Een oude kolk aan de oostzijde van het kerkhof is het restant van een doorbraak van de dijk die ooit over het kerkhof

liep. Het belang van de zichtbare en onzichtbare sporen op en in het kerkhof, als ook het belang van het kerkhof als historisch complex, heeft er toe geleid het terrein te beschermen krachtens de Monumentenwet 1988. De omliggende sporen

van het oude dorp Midwolda worden door de gemeente Oldambt beschermd in het bestemmingsplan. Behoud van al deze historisch en archeologisch belangrijke resten is daardoor geregeld.

Noten

- ¹ Halbertsma, 1951. *Overzicht van de stand van het oudheidkundig onderzoek in de Dollardgebieden, in opdracht van de "Dollard-Commissie" verricht. Amersfoort (ongepubliceerd type-script).*
- ² Edelman, C.H., 1954. *Over de plaatsnamen met het bestanddeel 'woud' en hun betrekking tot de bodemgesteldheid. Boor en Spade VII, 1954, 197-216.*
- ³ Bos, J., 1988. *Landinrichting en Archeologie: Het bodemarchief van Waterland (Nederlandse Archeologische Rapporten 6). Amersfoort.*
- ⁴ Heidinga, H.A., 1984. *De Veluwe in de vroege middeleeuwen. Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn bureu. Amsterdam.*
- ⁵ Boeles, P.C.J.A., 1915. *Les trouvailles de monnaies carolingiennes dans les Pays-Bas. Amsterdam.*
- ⁶ Westerhoff, R., 1869. 'Bijdrage tot de oude Geographie der provincie Groningen'. *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid der provincie Groningen* 6, 81-129; Ligendag, W.A., 1994. *De Wolden en het water. Groningen.*
- ⁷ Jong, M. de & J. Molema, 2010. *Programma van Eisen ten behoeve van definitief archeologisch onderzoek op de locaties Blijhamsterstraat 12 en Engelsestraat 1, 1a, 3, 5, 7, 9, 11, 2a, 4 en 6 (gemeente Winschoten). Groningen; Veenstra, J.B. & L. Soetens, 2010. Archeologisch onderzoek Engelsestraat Winschoten. Grontmij archeologische rapporten 850. Assen.*
- ⁸ Van Reijen, J.P.H.W.A., 1997. *Groninger keur; zilver uit Stad en Ommelanden. Groningen/Schoonhoven.*
- ⁹ Wassermann, E., 1985. *Aufstreckensiedlungen in Ostfriesland; ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Moorkolonisation. Aurich, 55.*
- ¹⁰ Ligendag, 1994. *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870, Regio-PROjekt-uitgevers, Groningen.*
- ¹¹ Hofstee, E.W. & A.W. Vlam, 1952. *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. Boor en Spade* 5, 194-233.
- ¹² Langen, G.J. de, 1992. *Middeleeuws Friesland; De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen. Groningen.*
- ¹³ Smet, L.A.H. de, 1960. *Die Holozäne Entwicklung des Niederländischen Randgebietes des Dollarts und der Ems. Verhandlungen van het Koninklijk Nederlandsch Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap, Geologische serie deel XIX, Das Ems-Estuarium (Nordsee), 16-23.*
- ¹⁴ Casparie, W.A. & J. Molema, 1992. *Het middeleeuwse veenontginningslandschap bij Scheemda. Palaeohistoria* 32, 271-289.
- ¹⁵ Molema, J., 1994. *Van de Mieden, Egeste en Broke; de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis van het zuidwestelijk Wold-Oldambt in kort bestek. Palaeohistoria* 33/34, 1991/1992, 311-320.
- ¹⁶ Ozinga, M.D., 1940. *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel 6: Oost-Groningen. 's-Gravenhage.*
- ¹⁷ Rijksarchief Utrecht, *Archief der Bisschoppen van Utrecht, 93-1, d.d. 28-9-1405.*
- ¹⁸ Haslinghuis, E.J. & H. Janse, 1997. *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie. Leiden (derde druk).*
- ¹⁹ Praamstra, H. & J.W. Boersma, 1977. *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.). Palaeohistoria* XIX, 173-259.
- ²⁰ Thümmel, H., 1955. *Die Kirche in Marienhafte und die Andreaskirche in Norden. Friesisches Jahrbuch* 1955, 79-95.
- ²¹ Ook bekend als Martinikerk.
- ²² Kubach, H.E. & A. Verbeek, 1989. *Romanische Baukunst an Rhein und Maas, Band 4: Architekturgeschichte und Kunstlandschaft. Berlin.*
- ²³ Lanting J.N., 1990. *Nogmaals de bouwdatums van het houten gebouw onder de St.-Walburgkerk, en van de houten en stenen voorgangers van de Martinikerk. Groningse Volksalmanak* 1990, 169-178.

-
- ²⁴ Molema, J., 2011. Verdwenen kerken van veenontginningsnederzettingen. *Groninger Kerken* 1, 9-15.
- ²⁵ Molema, J., 1990. De opgravingen op het kerkhof van het verdronken dorp Scheemda. *Palaeohistoria* 32, 247-270.
- ²⁶ Ozinga, M.D., 1940. *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VI, De provincie Groningen, Eerste stuk: Oost-Groningen.*; Pathuis, A. & M.A. de Visser, 1945. *Beredeneerde lijst van torenklokken in de provincie Groningen voor de vordering door de bezettende macht in 1942 en van afgietsels in het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen.* Groningen.
- ²⁷ Janse, H., 1991. Middeleeuws gebrandschilderd glas in Groninger kerken. *Groninger Kerken* 2, 49-54.
- ²⁸ Beninga, E., 1723. *Volledige chronyk van Ostfrieslant.* Emden (manuscript afgesloten in 1562), en in navolging: U. Emmius, 1616. *Rerum Frisicarum historiae libri 60.* Leiden; G.A. Stratingh & G.A. Venema, 1855. *De Dollard, of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems.* Groningen.
- ²⁹ Jansen, H.P.H. & A. Janse (editie en vertaling), 1991: *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum.* Hilversum. xix en 169 e.v.).
- ³⁰ Ehbrecht, W., 1974. *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290).* Münster.
- ³¹ Zie voor deze tekst o.a. G.A. Stratingh & G.A. Venema, 1855. *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems,* 316-322.
- ³² Waterbolk, H.T., 1990. *Het houten gebouw onder de St-Walburgkerk te Groningen'. Groningen 1040; Archeologie en de oudste geschiedenis van de stad Groningen, 145-154.* Groningen.
- ³³ Huisman, M.A., 2000. *Klooster ter Apel: Archeologisch onderzoek naar de voormalige westvleugel, Archaeological Research and Consultancy B.V., Groningen, rapport van project 2000-50, 1-11.*
- ³⁴ *Groninger Archieven: G.A.G. R.A. IIIe**

Adres van de auteur:

Drs. J. Molema
Libau Steunpunt Cultureel Erfgoed
Groningen
E-mail: molema@libau.nl

Dit artikel dient geciteerd te worden als:

Molema, J., 2013. De middeleeuwse kerk van de veenontginningsnederzetting Midwolda. In: K. Essink (Red.), *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard.* Stichting Verdronken Geschiedenis, Groningen: 75-94. (ook: online op www.verdronkengeschiedenis.nl)